

RİBÂT

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

I. Ribât kelimesi, yalnız vakfa aid ve şikâlerde yâni sadece vakfiyelerde ve kitabelerde değil, Ortaçağ İslâm tarihine aid bütün kaynaklarda daima tesadüf edilen bir istilâhtır. İspanya ve şimalî Afrika'da gördüğümüz en eski siyâsî teşekküllerden başlayarak Mısır, Irak, Anadolu, İran, Afganistan ve Mâverâünnehir sâhalarındaki islâm ve türk devletlerine aid bütün kaynaklarda bu tâbire daima tesadüf olunur. Uzun asırlardanberi bütün islâm memleketlerine yayılmış olan bu kadar mühim bir istilâhın, islâm tarihile ve arkeolojisile uğraşan âlimler tarafından tetkik edilmemesi imkânsızdır. Bu istilâhın şimalî Afrika ve İspanya'daki ehemmiyeti, bu sâha ile uğraşan müsteşrik ve âlimleri bu mes'ele üzerinde epey zamandanberi meşgul etti: İptida E. Quatremère ve Dozy'den başlayarak G. Marçais, Jaime Oliver Assin, H. Basset et H. Terrasse ve daha başkaları bu hususta mühim tetkiklerde bulundular. Bunlar arasında en mühim ve toplu tetkik olarak, Georges Marçais'nin 1925 de Paris'te neşredilen *Mélanges René Basset* adlı makaleler mecmuasının ikinci cildindeki (S. 395-430) *Berberistan'daki ribâtlar hakkında not* adlı tetkikini gösterebiliriz. Bu kıymetli fransız müsteşrik ve tarihçisi, 1936 da *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan *Ribât* makalesinde de, bu mes'ele hakkındaki tetkiklerinin neticesini, kısa ve fakat açık ve mükemmel bir surette göstermiş ve buna aid bibliyografik malûmat da vermiştir.

II. G. Marçais'nin bu güzel hulâsası, Ribât müessesesinin menşe' ve mâhiyetini, buna benzeyen Bizans müesseselerile alâkasını, islâm âleminin başka yerlerinde meselâ Suriye ve Mâverâünnehir'de Ribâtların mevcudiyetini, Ribât'ın askerî ve dinî hüviyetini, muhtelif zaman ve mekânlarda Ribâtların neşkle girdiğini, buralardaki murâbit (yâni

mücahid, gazi)lerin hayat tarzlarını, Ribât'ın mimarî hususiyetlerini etraflı bir surette anlatmaktadır. Fakat, Şark islâm dünyası memleketleri için, yalnız IX - X. asır arab coğrafyacılarıyla, *ibn Hallikân*, *ibn Cubayr*, *ibn al-Şihna*'dan istifade eden G. Marçais, İran ve Türkistan'daki Ribâtlar mes'elesini hemen tamamile ihmâl etmiş gibidir. Hâlbuki W. Barthold, 1927 de neşrettiği *Türkistan medeniyeti tarihi* adlı eserinde (ikinci fasıl, İslâmiyet devrinde Türkistan) bu hususta kısa olmakla beraber saydalı malûmat vermişti. G. Marçais, rusçadan başka bir dile çevrilmemiş olan bu eserden istifade etmediği gibi, Johs. Pedersen'in 1931 de *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan *Masâjid* makalesinde Ribât ile Hânîkâh, Zâviye kelimeleri arasındaki farklara dair verilen izahata da dikkat etmemiştir. Ancak, hemen şunu da ilâve edelim ki Pedersen'in istifade ettiği kaynaklar çok mahdud olduğu gibi, Barthold'un sadece Türkistan Ribâtları hakkında verdiği malûmat da, küçük bir hulâsadan başka birşey değildir; ve G. Marçais'nin Mağrib Ribâtları hakkındaki hulâsasıle karşılaştırılacak olursa, oldukça iptidai bir mahiyette kalır. Biz bu küçük yazımızda, Ribât hakkındaki bütün bu araştırmaların neticelerinden istifade ettiğimiz gibi, bunlarda nedense istifade edilmemiş olan bâzı âlimlerin fikirlerinden de ayrıca istifade ettik; ve en ziyade Yakın Şark memleketlerine, İran ve Türkistan'a aid olup da W. Barthold'un istifade etmediği birtakım tarihî kaynaklarda bulduğumuz malzemeyi kullandık. İşte bu bakımdan, bu küçük yazı, Ribât mes'esi hakkında şimdiye kadar yapılan tetkiklerin neticelerini toplıyan bir hulâsa olmakdan çıkmış, şark islâm dünyasındaki Ribât'lar hakkında yeni ve oldukça zengin malûmat ver-

bir *contribution* mahiyetini de almıştır. Maa-mafih, tarihi bir ıstılahın izahı maksadile yazılan bu küçük tetkirykın geniş bir monoğ-rafi mahiyeti almaması için, hattâ bâzı lü-zumlu yerlerde hile fazla malûmat vermek-den kaçınılmış, arkeolojik tafsilât hemen ta-mamile ihmâl edilmiş, sadece, kendi araştı-rmalarımız neticelerinin izahına ve Ribât keli-mesinin türlü zaman ve mekânlarda ifade et-tiği mefhumun tahliline çalışılmıştır. Ancak, verdiğimiz bibliyoğrafya malûmatı sayesinde, bu mes'elenin türlü cehheleri hakkında daha geniş malûmat edinmek kabil olduğunu da söyleyelim.

III. Arabca *RBT* رباط kökünden gelen Ribât kelimesine *Kur'ân'da* (VIII, 62) tesadüf edilmektedir: orada رباط الخيل şeklinde bulunan bu kelimenin «kâfirlerle cihâda hazır bulunan süvarilerin atlarını bağlayacak yer» mânasında kullanıldığı görülüyor. Buna göre, bu müessesenin daha menş'inde müslüman-lıkdaki cihâd yâni din harbi vazifesiyle alâkalı yâni dinî-askerî mahiyette bir müessese olduğu görülmektedir. G. M a r ç a i s bu müessesenin tamamile islâmî mahiyette olduğunu söylemekle beraber, Bizans İmparatorluğu devrinde de «içinde rahiblerin oturduğu böyle müstahkem dinî mevkilere» tesadüf edildiğini ilâve ediyor ve Procope'un bahsettiği Kartaca'da denize yakın bir yerdeki *Mundrakion* adlı keşişhane'yi hatırlatıyor; Maa-mafih buradaki rahiblerin askerî bir vazife gördükleri, çok şüphelidir. Hâlbuki Ribâtlar umumiyetle hududlarda, stratejik ehemmiyeti olan başlıca yerlerde kurulmuş müstahkem mevkilerdir ki, bilhassa ilk zamanlarda, cihâd için gelen gönüllüler burada toplanırlar; düşman hücumu karşısında, müdafaasız yerlerde yaşayan civar halkı buralara gelip barınırlar. Tıbki Bizans hududlarındaki küçük müstahkem mevkiler gibi, islâm Ribâtları da bir müdafaâ duvarile çevrilmiş, binaları, anberlari, ahırları ve bir tarassud ve işaret kulelerini ihtiva eden ve içinde bir mescid ile bir hamam da bulunan bir birlikdir; mevkilerinin ehemmiyetine göre bunlar muhtelif büyüklükde olurlar; ve hududlar üzerinde bir müdafaâ silsilesi halinde devam ederler. İlk zamanlarda Ribâtların daimî muhafız kuvvetleri gönüllülerden ibaretti; sonraları İslâm devletlerinin teşkilâtı büyüyüp kuvvetlendik-

ten sonra, buralara muntazam askerî küt'alar yerleşdirilmeğe başlanmış, ve harb zamanlarında ayrıca gönüllüler de eskisi gibi buralarda toplanmağa devam etmişlerdir. Stratejik mevkilerinin ehemmiyeti dolayısıyla bâzı Ribâtların, devlet teşkilâtının kuvvetlendiği sonraki zamanlarda âdeta büyükce bir şehir haline geldiği görülüyorsa da, ilk asırlardaki Ribâtların daha ziyade küçük mikyasda bir müstahkem mevki olduğu söylenebilir: Yalnız Mâveraünnehir'de 10.000 Ribât bulunduğu hakkında Ibn Hâlikân'ın ifadesini ve eski coğrafyacıların Ribâtların çokluğu hakkındaki kayıtlarını, ancak bu suretle izah edebiliriz. Akdenizin şark ve cenub kıyılarındaki islâm memleketlerinde ve Endülüs'de bütün sahil boyunca Ribâtlar bulunduğu gibi, kara hududları da aynı suretle Ribâtlarla muhafaza edilmekte idi. Bu Ribâtların içinde veya dışında bulunan ateş kuleleri vasıtasile, düşmanın herhangi bir hareketi derhâl bütün İslâm memleketlerine bildiriliyordu. *İskenderiye'den Ceuta'ya* kadar bir gecede bu kuleler vasıtasile haber verilebildiği hakkındaki ifade biraz mübalâğalı olsa bile, böyle bir «sür'atli haberleşme sistemi»nin mevcudiyeti muhakkaktır. Kûşğârlı M a h m u d'un ifadesi, beşinci asırda İslâm dünyasının Uzak Şark hudud bekcisi demek olan Karahanlılarda da bu ateş kulelerinin bulunduğunu anlatmaktadır. Bu umumî izah, Ribât müessesesinin ilk asırlardaki dinî - askerî mahiyetini aydınlatmağa kâfidir.

IV. Şimalî Afrika (Mağrib) ve Endülüs sâhasındaki Ribâtlar hakkında başlıca me'hazimiz olan G. M a r ç a i s'e göre, Afrikada Tunus sahilinde *Monastir*'de ilk Ribâtı Abbâsî valisi Harthama b. A'yân (179 H. — 795 M.) kurmuştur. Hâlbuki XVI. asır Osmanlı müelliflerinden Sigetvar'lı Alâeddin Ali Dede, *Târih-i Hulefâ* dan naklen, ilk Ribâtın 'Ukba b. Nâfi' tarafından Ömer'in halifeliği zamanında kurulduğunu söylemektedir (*Muhâdarat al-Evâil*, Bulak 1300, s. 143). IX. asırda Ribâtların çoğaldığını görüyoruz: Ağlebîler bütün şark sahilini boyunca *Mahrastar* yapmak suretile kuvvetli bir müdafaâ sistemi kurdular. *Monastir*'den sonra Ağlebîlerin (206 H. — 821 M.) de kurdukları *Sousse* ribâtı daha büyük bir ehemmiyet kazandı ve

Sicilya'yı fetheden İslâm ordusu oradan yola çıktı. İslâmların Afrikiye vilâyetinin doğrudan doğruya Bizans tehdidinde bulunan yahud deniz aşırı hareketlere bir istinad noktası teşkil eden şark kıyılarına nispetle, Berberistan'ın diğer kısımları daha az ve daha zayıf Ribâtlara malikdi. Yalnız Magrib-i-Aksâ'da *Nakûr* ve *Arzila*'da Norman d korsanlarının akınlarına, *Sale*'de ise *Bargawâtâ* hâtmîleriyle mücadeleyi kolaylaştırmak için Ribâtlar vücade getirilmişti.

İslâmın ilk asırlarında, bilhassa daimî bir cihâd sâhası olan yerlerde ne gibi psikolojik hususiyetlerin hâkim olduğu kolayca tahmin olunabilir. Bundan dolayı, servet sahiblerinin bu gibi küçük Ribâtlar yaptıklarını, yahud mevcut Ribâtların müdafaa kudretini arttıracak hayırlı te'sislerde bulduklarını, birçok dindarların cihâd farzını yerine getirmek için hududlara koşarak Ribâtlarda muvakkat veya daimî surette yerleşdiklerini görüyoruz. Ribâtlarda yaşadıkları için *murâbu* adını alan bu gaziler, umumiyetle gönüllülerden ibaretti; birçokları, muayyen bir zaman bu cihâd vazifesini gördükten sonra, ana yurdlarına dönüyorlardı. Düşman hücumu karşısında ateş kuleleriyle uzaklara haber verildiği gibi, civardaki ahaliye de davullarla tehlike işareti veriliyor, ve herkes Ribâtda toplanarak müdafaa tanzim olunuyordu. Daha sonraları Ribâtlarda - en geç XVI. asırdan başlayarak - devletten tahsisat alan daimî bir muhafız kuvveti bulunduğu ve gönüllülerin bunlara yardımcı kuvvet olarak iltihak ettiği mâlumdur.

G. Marçais, Ribâtların mimârî bakımından nasıl bir yapı sistemi teşkil ettiği hakkında, gerek yukarıda bahsettiğimiz yazılarında gerek *Manuel d'Art musulman* (I, 45 - 46) adlı eserinde izahat vermektedir: Sonradan yapılan birçok büyük inşaat ile eski mâhiyetini kaybetmiş ve müstahkem bir şehir haline girmiş olan *Monastir* ribâtından ziyade (*İslâm Ansiklopedisi*'nde yine aynı müellif tarafından yazılmış olan bu maddeye bakınız), *Sousse* ribâtının, müessesenin eski karakterini daha açık olarak gösterdiğini söylemektedir. Ribâtlar XI - XII. asırlarda bilhassa Hıristiyan İspanya ile daimî harb halinde bulunan yâni cihâd an'anesini devam ettiren Uzak Magrib sâl.asında askerî mâhiyetlerini muhafaza etmekte idiler. Aşağı Senegal'in bir ada-

sında kurulan bir Ribât, *Lamtâna* berberlerinin büyük bir devletine esas olmuş ve bu devlet, men'şeinin hatırasını saklıyan *Murâbitûn* (yani Murâbitler devleti) adını almıştır ki, garb tarihçileri bu ismi tahrif ederek *Almoravides* şekline sokmuşlardır. Hemen hemen cihâd şeklini almış bir mücadeleden sonra bu devletin yerine geçen *Murahhidîn* (garb tarihçilerindeki bozulmuş şeklele *Almohades*) devleti de yine men'şei'ni Ribâtlardan almıştır. Bunlara aid olarak *Tâzâ* Ribât ile *Ribât al-Fath*'i sayabiliriz ki, bu sonuncunun adını, *Rabat* şehri hâlâ saklamaktadır; İspanyaya geçen İslâm orduları burada toplanırdı.

XIV. asırda Mağribde Hıristiyanların akınlarına mâni olmak için kıyılarda *Muhras* yani müdafaa mevkileri ve işaret kuleleri yapılmışa devam ediliyor ve bunlara yine eskisi gibi Ribât adı veriliyordu. Lâkin, gönüllü mücahidler değil tahsisatlı muhafızlar tarafından müdafaa edilen bu mevkiler, mâhiyetleri itibarile eski Ribâtlardan çok farklıydı. Maamafih XVI. asırda bile Mağrib'de *Asfi* ribâtının Portekizlilere karşı mücadelede mühim bir röl oynadığını görüyoruz. Şarktan gelerek XI - XII. asırlarda bütün Berber memleketlerini kaplıyan *Dervişlik cereyanı*'nın te'siri altında, Ribât kelimesinin artık başka bir mâna aldığı göze çarpıyor: Ribât, artık, bir şeyhin yahud bir şeyhe mensub mezarın etrafında toplanmış dervişlerden mürekkep bir zümrenin yaşadığı bir yer yâni bir zâviye, bir tekkedir. Mağribdeki *Merîni* sülâlesinden *Abul-Hassa'n*'ın vak'anüvisi *İbn Marzuk*, efendisinin yaptırmış olduğu zâviyelerden bahsederken, farsça *Hânakâh* kelimesinin Ribât mânasına geldiğini kaydederek, dervişlerin ıstılahına göre Ribâtın cihâda ve hudud muhafazasına mahsus bir müessese olduğunu, Sofilere göre ise zikir ve ibâdete mahsus tekeye bu ad verildiğini söylüyor. Herhâlde bu müellifin zamanında Ribât kelimesinin daha ziyade bu son mânada kullanıldığı anlaşılmalıdır: *Telemsen* civarında meşhur sofî *Sîdî Bû Madya'n*'ın kabri etrafındaki müesseselere *Ribât al-'ubbâd* adı veriliyordu. G. Marçais bunu te'yid eden daha birtakım misâller getiriyor. Mânâ tekâmülünün bu hususiyetini aynı suretle *murâbit* kelimesinde de görüyoruz: Eskiden, «Ribâtda oturan gönüllü mücahid, gazi» mânasına gelen bu keli-

me, sonradan, «derviş, sofi, velî» mânâlarında kullanılmaya başlanmıştır.

Garb İslâm dünyasında son cihâd sâhası olan Endülüs'de, hudud boylarında Ribâtlar te'sis edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Müelüman İspanya'nın askeri mimârisi hakkında F. Hernandez ve H. Terrassee taraflarında yapılmakta olan kıymetli araştırmaların neticesine kadar bu hususta kat'i birşey söylemek kabil olmayacaktır. Endülüs tarihçilerinden Makârî'ye göre Ribât daha ziyade Hristiyanlara karşı yapılan müdafaa harblerinde kullanılmaktadır. J. Oliver Asin ispanyolcaya *rebato* şeklinde geçen bu kelimenin «İslâm tarafından yapılan baskın» mânâsına geldiğini söylüyor. Maamafih *ribât* kelimesi eski mânâsını kaybettikten sonra, yine onunla alakalı bir kelime, *Râbua* kelimesi bu sâhada çok yaşamıştır. İspanya toponimisinde *Râpita*, *Râvita*, *Râbida* gibi şekiller altında hâlâ hâtrasını saklayan bu kelime, Berberistan'da da malumdur; ve bununla «kendi mensubları ve adamlarıyla beraber inzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer» yani onun zâviyesi, tekkesi ifade olunur. Biraz aşağıda, Şark İslâm âlemindeki Ribâtlardan bahsederken etrafına anlatacağımız veçhile, menşe'inde askeri - dinî mâhiyette ve cihâd mefhumile alakalı bir müessese olan Ribât, İslâm dünyasındaki bu fütuhatçı *Cihâd* rûhu zayıfladıktan ve tasavvuf cereyanı muayyen tarikatler şeklinde umumî hayatta faal bir röl oynamaya başladıktan sonra, dervişlerin zikir ve ibadetle meşgul oldukları yer yani tekke, zâviye, hânakâh mânâsını ifade etmeye başlamıştır. Şark İslâm âlemindeki safhalarını biraz etraflı bir surette anlatacağımız bu semantik tekâmülün, esas itibarile şimali Afrika ve İspanya İslâm memleketlerindeki pek az farklı olduğunu göreceğiz.

V. Şark İslâm dünyasındaki Ribâtlar hakkında İslâm kaynaklarında oldukça zengin mâlûmata tesadüf edilmekle beraber, bu mesele hakkında henüz hiçbir ciddi tetkik yapılmamıştır. Barthold'un Türkistan Ribâtları hakkındaki birkaç sahifesi, müstakil bir araştırma sayılabilmekten çok uzaktır. Bizim şimdi vereceğimiz izahat, bu kelimenin mâhiyetini ve semantik tekâmülünü anlatmak bakımından kâfi derecede malzemeye dayan-

makta ise de, Suriye, Filistin, Mezopotamya, İran, Mâverâünnehir ve daha sair Şark İslâm memleketlerindeki Ribâtlar hakkında bütün tarihi kaynaklardaki malûmattan istifade edilerek yazılmış müstakil bir monoğrafi olmak iddiasında değildir. Yalnız, bu küçük yazının çerçevesi içinde, Ribât müessesesinin tekâmül safhaları - bugüne kadar bilindiğinden daha vazih bir surette - gösterildiği gibi, ayrıca, İslâm medeniyeti tarihinin şimdiye kadar hiç göze çarpmamış bâzı esaslı mes'eleleri de te-bârüz ettirilmiştir.

Şarkdaki İslâm fütuhâtı neticesinde Arablar Mezopotamya, İran, Mâverâünnehir sâhalarını elde ettikten sonra, buraları hâkimiyetleri altında tutabilmek için epey uzun müddet uğraşmaya mecbur kaldılar. *Sâsânî* ve *Garbî Tukeyü* İmparatorlukları ortadan kaldıktan sonra Şark'da kendilerine karşı koyabilecek büyük bir siyâsî kuvvet kalmamıştı; VIII. asırdan sonra, artık Çin'in Mâverâünnehir işlerine karışabilecek bir vaziyette bulunmadığını biliyoruz. Garb'da kuvvetli Bizans İmparatorluğu bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm devleti hududlarını ciddi sûrette tehdid edebilecek hiçbir siyâsî teşekkül yoktu. İslâm Halifeliğinin Bizans hududlarında vücade getirdiği askerî teşkilâtın bahsetmek, mevzuumuzun dışındadır. Lâkin, henüz İslâmiyet dairesine yeni girmiş, Müslümanlığı ya sathî bir şekilde kabûl etmiş veya henüz etmemiş olan İran ve Mâverâünnehir sâhalarında iç müdafaa tertibatına lüzum vardı: stratejik ve iktisadî ehemmiyeti olan münâkale yollarını korumak, İslâm sâhası dışındaki steplerden veya dağlardan gelecek çapulları ve akınları önlemek, dahilî isyanlara meydan vermemek veya bunları kolayca basdırmak için, yavaş yavaş, gerek İslâm sâhası içinde gerek hududlarda bir müdafaa sistemi vücade getirildi. Askerî ve iktisadî bakımlardan çok mühim olan büyük şehirlere veya onlara hâkim stratejik mevkilere daha ilk zamanlarda muhtelif Arab kabilelerine mensub zümreler getirilip yerleştirildi. İşte Ribât, bu suretle vücade getirilen müstahkem müdafaa mevkillerine verilen umumî isimdir ki, şimali Afrika'da da bu ıstılahın aynı mânâda kullanıldığını biraz evvel söylemiştik.

Merv'de ve *Semerkan*'de daha VIII. asırda Ribâtlar yapıldığını bildiğimiz gibi,

yine bu asırda Abbâsî İmparatorluğunun Horasan ve Mâvrâünnehir'de Ribâtlar inşasına büyük ehemmiyet verdiği, ve Horasan valiliğinde bulunan Fadl b. Yahyâ'nın mescidler ve Ribâtlar yaptırmakla şöhret kazandığı da malûmdur (*Barthold, Türkistan Medeniyeti Tarihi*, fasıl II). Hârûnurreşid devrinde, hududlarda mühim müdafaa teşkilâtı vücutte getirildiğini Nizam-ül-Mülk söyler (*Siyâsetnâme*, s. 102). Elimizdeki tarihî ve coğrafi kaynaklar, daha VIII. asırdan başlayarak, IX. — X. asırlarda yâni İran ve Mâvrâünnehir'de birtakım yerli sülâlelerin hâkimiyeti başladıktan sonra da Ribâtların eskisinden daha büyük bir hızla arttığını gösteriyor: Meselâ Mukaddesî, *Âbiverd, Nesâ, Serahs* ribâtlarından bahsettiği gibi (*Kitâb al-Akâlim*, s. 25, 27, 46), İstahrî de kâfirler diyârı olan Gör hududundaki *Ribât-Karvân*'ı zikretmektedir (S. 272; W. Minorsky'nin *Hudûd al-Âlem* tercümesi endeksine bakınız). Bilhassa Sem'ânî Nahşeb karyelerinden *Kâsen*'de (219 Hicrî) de bir Ribât yapıldığını bildiriyor (*Kitâb al-Ansâb*, S. 471 b). Yine aynı müellif, Tâhiriler'den Abdullah b. Tâhir'in Horasan hududunda *Şehriştane*'de bir Ribât yaptırdığını zikrediyor (*aynı eser*, S. 241 b). Saffârî hükümdarı 'Amr b. Leyth'in yaptığı dinî hizmetlerden bahsedilirken, beş yüz tane cuma namazı kılınan cami ve bin tane Ribât yaptırdığı zikredilir (*Târih-i-Sistân*, Tahran 1314, S. 268).

Maamafih daha bundan evvel, yâni VIII.-asrın ortalarından evvel, bilhassa hudud mıntakalarında Ribâtların çoğalmış olduğunu biliyoruz: Bozkır mıntakalarına hudud olan büyük merkezlerde, göçebe Türk kabilelerinin hücumlarına mâni olmak maksadile birçok Ribâtlar yapılıyordu; Buhârâ civarındaki *Nûr* (veya *Nûr-ı-Buhârâ*) kasabasında birçok Ribâtlar vardı ki, buralarda ilk İslâm ordularıyla gelen ve tâbiîn talakasına mensub olan birçok mücâhidlerin kabirlerine tesadüf ediliyordu (Nerşahi, *Târih-i-Buhâra*, S. 13), Buhârâ - Sogd yolunda büyük ve zengin bir ticaret merkezi olan ve göçebe akınlara mâruz bulunan *Beykent* şehrinde, daha (240 H. - 854/55 M.) yılından evvel 1000 den ziyade yâni Buhârâ köylerinin sayısınca Ribât bulunduğu rivayet edilir; her

köy, burada kendine mahsus birer Ribât yaptırmıştı; bu Ribâtlardan her birinde oturan gazilerin maişeti, mensub olduğu köy tarafından te'min editirdi; kışın, bozkırlarda yaşayan göçebe Türk kabilelerinin akın zamanı olduğu cihetle, bu Ribâtlara bütün köylerden gelib toplanan gaziler onlarla harb ederler, harbden dönünce kendilerine aid Ribâtlarda yaşarlardı (*aynı eser*, 16). X. asır sonunda coğrafyacı Mukaddesî (veya Makdîsi)-nin bâzılarını harab bir hâlde görmüş olduğu bu bine yakın Ribâtların, bütün Beykent şehri gibi, az zamanda harab olduğunu, XII. asırda burayı gezen Sem'ânî'nin ifadesinden öğreniyoruz: O, bu şehir harabelerinde yalnız bâzı Türkmen'lere tesadüf etmiş ve burada evvelce üç bine yakın Ribât bulunduğunu işitmiş ve harabelerini görmüştü (*aynı eser*, S. 100 a).

Sem'ânî'nin bu kaydını daha 1898 de neşrettiği *Mogollar devrinde Türkistan* adlı eserine aid metinler arasına almış olan Barthold, bu Ribâtların hafızlara yâni Kur'ân ezherleyicilere aid olduğunu yazmaktadır. Sem'ânî'nin basılmış nüshasında رباط للفرجة şeklinde olan bu kelimeyi Barthold رباط للفرجة şeklinde yazmış ve tercümesini buna göre yapmışsa da, bunda bir istinsah hatası olduğunu ve bu kelimenin للفرجة tarzında tashihi icap ettiğini kuvvetle tahmin ediyorum; umûmiyetle Ribâtlara ve ayrıca Beykent şehrine aid bütün tarihî kaynaklar, bence, böyle bir tashihin zarurî olduğunu göstermektedir. Sem'ânî'nin, yine aynı eserinde Ribât hakkında verip Barthold tarafından neşredilen târifi de, bu mütâleamızı büsbütün kuvvetlendiriyor: Sem'ânî burada Ribâtların, atlı gazilere mahsus bir mevzi' olduğunu açıkça söylemiş ve aslâ hafızlardan bahsetmemiştir. Elimizde başka hiçbir delil olmasa bile yalnız aynı metnin ihtiva ettiği bu ikinci târif, bizim tashihimizi haklı göstermeğe kâfidir (*aynı eser*, S. 247 b; Sem'ânî burada *Ribâtî* lâkabı ile tanınmış bâzı din âlimlerinden de bahsetmektedir).

IX—X. asırlarda Sâmâniler ve Gaznevîler zamanında yeniden askerî mâhiyette Ribâtlar te'sisine yahud eski Ribâtların tâmir ve ihyasına devam edildiğini gösteren birçok kayıtlar vardır: (311 H.) de Sistân'da *Ribât-ı-Rabî*'den bahsedilmektedir (*Târih-i-Sis-*

tân, S. 310); bu devir ricâlerinden Kara Tekin'in *ispicâp*'da bir Ribât yaptırdığını ve sonra orada defnedildiğini Ibn al-Athîr söyler (*El-Kâmil*, C. VIII, S. 65 - 66). Buhârâ şehrinde Semerkand kapısı içinde 'İsmâîl-i-Sâmânî'nin bir Ribât yaptırmış olduğu fakat sonradan bunun harabesinin bile kalmadığı *Neşâhî*'de zikredilir (*Târih-i-Buhârâ*, S. 13).

Gaznevîler devrine aid kaynaklarda da Ribâtlardan sık sık bahsedildiğini görüyoruz. (meselâ *Bayhaki*, Tahran tab'ı, S. 123). *Nizâmî-i-Arûzî* meşhur şair Ferruhî'nin hayatından bahsederken, Çaganiyân'daki eski bir Ribâtın bahseder (*Çahâr Maqâla*, S. 40). Mahmud Gaznevî'nin Tûs valisi Arslan Câzib, *Seng-i-Bus*'da Nişâbur - Merv ve Tûs - Herat yollarının kavuştuğu noktada bir Ribât yaptırmış ve vefatında oraya gömülmüştü (*Râhat-al-Sudûr*, S. 92). Bu Ribâtın XV. asırda Ali Şîr Nevâî tarafından tâmir ettirildiğini ilâve edelim (*Devletşâh tezkiresi*, S. 176). Şair Firdevsî'nin kızı, babasının ölümünden sonra Mahmud'un *Şehnâme* câzesi olarak gönderdiği parayı almaktan istinkâf edince, Mahmud bu paranın Abû Bekr Muhammed b. İshak-ı-Kerrâmî'ye verilmesini, ve bununla Tûs hududunda Nişâbûr ve Merv yolundaki *Çâhe* ribâtının tâmir edilmesini emretmişti (*Çahâr Maqâla*, S. 51). *Nizâmî-Mülk*, Mahmud Gaznevî devrine aid bir hikâyesinde, Rey-İsfahan yolu üzerindeki *Deyr - Geçin* (arabçası: Deyr al-Cass) ribâtında bir kervanın soyulmasından bahseder (*Siyâsetnâme*, bab X).

VI. Ribât ıstılahının XI. asırdan başlayarak nasıl bir tekâmül geçirdiğini ve ne gibi mânâlar ifade ettiğini tetkîye geçmeden evvel, VIII - XI. asırlar esnasında Ribât tâbirinden ne anlaşıldığını biraz araştıralım. Müverrih Gardîzî'nin Sâmani hükümdarı Ahmed b. İsmâîl devrine yâni IX. asrın son yıllarına aid bir rivâyeti çok dikkate lâyıktır: Ordû efradına maaşlarını dağıtan teşkilâtın âmiri bulunan 'Arız Abu'l Hasan Ali ordudaki eski ve tecrübeli bir askere her nedense kızarak: «artık ihtiyarladığını, bundan sonra işe yaramıyacağını, binaenaleyh bir Ribâta çekilib oturması lâzımgeldiğini» söylüyor (*Zeyn al-Ahbâr*, Berlin 1928, S. 23-24). Demek oluyor ki o devirde Ribâtlarda yalnız genç mücâ-

hidler değil, artık harblere iştirâk edemeyecek ihtiyar gaziler de vardı; ve bunlar buralara çekilerek şüphesiz, ibâdet ve tâatle iştigal ediyorlardı. W. Barthold tarafından yu- karıda bahsettiğimiz metinler arasında neşre- dilen diğer bir rivâyet de çok ehemmiyetli- dir: IX. asır başlarında Semerkand'de yaşa- yan meşhur kelâm âlimi Abû Mansûr Mâtü- ridî ile muasır filozof Abul-kâsım Hakîm-i- Semerkandî, oradaki *Ribât-ı-Gâziyan*'da ke- lâm ve hikmet okutuyorlardı. O sıralarda Se- merkand'de Mu'tezile ve Kerrâmî- ye mezhepleri mensubları ve Şii'ler pek çoğalmıştı: Şehirde bu ilk iki mezheb men- cublarına aid on yedi medrese vardı. Abû Mansûr ve Hakîm-i-Semerkandî, onlarla her zaman mübahase ediyorlar, lâkin bir türlü galib gelemiyorlardı. Nihayet bir gün bunlar Ribât-ı-Gâziyan'da Hızır Peygamber'e rastgeldiler; onun duâsile kelâm ve hikmet meselelerini lâyıkile öğrendiler; mu- haliflerini mağlûb ettiler ve böylece Semer- kand'de ehli sünnet ve cemâat mezhebinin kuvvetlenmesine hizmet ettiler (*Barthold me- tinleri*, S. 50). İmâm Mâtürîdî'nin Semer- kand'de (339 H. - 944 M.) de öldüğünü dü- şünürsek, herhâlde onun gençliğine aid olan bu rivâyetin X. asrın ilk yarısına aid ol- ması icab eder.

Bu rivâyetten çıkarılacak netice şudur: Büyük merkezlerde, vaktile sırf mücâhidlere mahsus olarak yapılan Ribâtlarda, artık İslâm ilimleriyle uğraşan gençler de vardır; ve buralarda din ilimlerine aid müzakerelerde, mübahazelerde bulunulur; bunların ihtiyaç hâlinde şehrin müdafaası için askerî bir kuvvet olarak kullanıldığı da tabiidir. Biraz evvel, Ribâtlarda yaşadıkları için Ribâtî lâ- kabını alan birtakım âlimlerin Sem'ânî ta- rafından zikredildiğini söylemiştik ki, bu da fikrimizi te'yid eden bir delildir. Maamafih bu hâdiseden, «artık Ribâtların askerî bir maksadla değil, sırf dinî bir hizmet için yapılmaya başlandığı» neticesini çıkarmak, doğ- ru olmaz. Merv'li Abdulah b. Mübâ- rek'in orada biri fakıyhlere biri de hadis- çilere mahsus iki Ribât yaptırmış olması da, bu müesseselerde cihâd fikrinin büsbütün kay- bolduğu tarzında tefsir olunmamalıdır; çün- kü kendisi de hem âlim, hem mücâhid sıfat- larını taşıyordu. Mahmud Gaznevî'nin,

Gazneviler tarafından himaye edilen Kerrâmîye tâifesinin reisi Aû Bekr Muhammed b. İshak vasıtasile Tûs'da Çâhe ribâtını tâmir ettirmesi, herhalde bu Ribâtın ondan sonra Kerrâmîler'e mensub bir müessesese haline gelmesini intac etmiştir. Fakat hemen şunu ilâve edelim ki, Kerrâmîler, cihâd yâni İslâm dinini kılıçla yaymak ve Bâtınîleri de kılıçla ortadan kaldırmak prensipine çok büyük ehemmiyet veren mücadeleci bir dinî zümre idi; Beluç'lar, Gurlular, Afganlar, Hindliler gibi putperestlerle mütemadî harblerde bulunan Gaznevî sülâlesinin bunları himaye temesinin en büyük sebebini, Kerrâmîler'deki bu *mücâhid misyoner* rûhunda aramak lâzımdır. Mehmed'in babası İshâk'ın beş bin kâfiri müslüman ettiği rivâyet olunur. Bunların Horasan, Mâverâünnehir, İran'da (hattâ Filistin ve Mısır'da) kurdukları muhtelif toplantı yerlerine, kaynaklarda umumiyetle - farsca bir kelime olan - *Hânakâh* adı verilir; lâkin dinî bir gaye tâkiyb etmekle beraber askerî karakterden yâni cihâd rûhundan mahrum olmıyan ve milâdî X. asırda hattâ IX. asrın son yarısında oldukça çoğalmış bulunan hânakâhlar hakkında *ribât* tâbirinin kullanıldığını da görüyoruz: Mahmud'un tâmir ettirdiği Çâhe ribâtı, herhalde Kerrâmîler'e mahsus bir hânakâhdan başka birşey değildi (bu zümre hakkında D. S. Margoliouht'un *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Karrâmîya maddesine bakınız. Maamafih, burada bu tâifenin tarihi hakkında verilen malûmat düzeltilmeğe ve tamamlanmağa muhtacdır).

Ribât ıstılahının X. asırda artık *hânakâh* tâbirile müteradif gibi kullanılması, oldukça umûmileşti. IX. asırdan başlayarak Şark İslâm dünyasının tâbi olduğu siyâsî ve içtümâi şartlar, ilk İslâm ribâtlarının karakterini yavaş yavaş değiştirdiği cihetle, bu ıstılahın ifade ettiği mâna da tabiatile genişlemişti. X. asır sonlarında ve XI. asrın ilk yarısında ribât'ın hemen tamamilen hânakâh müradifi olarak kullanıldığını görüyoruz. İranın Fars sâhasında mühim bir ticaret merkezi olan Kâzerûn'da (325 H. - 963 M.) de doğan büyük sofî A b û İ s h â k K â z e r û n î (ölümü; 426 H. - 1034 M.) tarafından - galiba Kerrâmîler ve Bâtınîler'in haricî teşkilâtı taklid edilerek - kurulan K â z e r û n î y e (yahud *İshâkiye* veya *Mürşidiye*) tarikatının, daha şeyhin hayatında te'sis edilmiş altmış

beş ribâtı vardı; sonradan coğrafi sâhasını çok genişleten ve tekkeleri pek çoğalan bu tarikate aid ilk kaynaklarda, bu tekkeler hakkında ekseriyetle *ribât* bâzan *hânakâh* - nâdiren de *buk'a* - ıstılahı kullanılmaktadır. Şehirlerde, kasabalarda, köylerde bulunan bu kâzerûnî müesseseleri, bâzan tarikate mensub zenginler tarafından, bâzan şeyh'in yardımıyla kuruluyordu; bâzı dervişlerin kendi evlerini ribât haline koyduklarını da biliyoruz. Kâzerûn'daki büyük dergâhda olduğu gibi, her taraftaki bütün bu kâzerûnî ribât'larında dervişlere, yolculara, gariblere yer ve yiyecek veriliyor, zikir meclisleri tertip ediliyordu. Maamafih, tıpkı Kerrâmîler'de olduğu gibi bu tarikatte de İslâmiyetin ilk asırlarındaki *cihâd rûhu* kuvvetle hâkimdi; Şeyh'in hayatında olduğu gibi ölümünden sonra da, her yıl Kâzerûn dergâhında mücâhid dervişlerden mürekkebi bir gazi kafilesi tertib edilerek kâfirlerle harbe gönderilirdi. Bu bakımdan, mensubları arasında gazilerin pek çok bulunduğu bu tarikatın hânakâhlarına *ribât* adı verilmesi pek tabii görülmelidir, Kerrâmîler'in ribâtları gibi Kâzerûnîler'in ribâtları da, bu ıstılahın ilk zamanlarda ifade ettiği «gönüllü mücâhidlerin toplandığı yer» mefhumuna bütünü aykırı değildi. Haçlılara ve Bizanslılar'a karşı mühim birer harb sâhası olan Mısır, Filistin ve Anadolu'da, Hind putperestlerine karşı mücadele eden İslâm ordularında, Kâzerûnî dervişlerine XI. asırdanberi daima tesadüf edilir (Bu tarikat hakkında benim *Der İslâm, XIX*'daki makaleme ve alman müsteşriklar cemiyeti tarafından bastırılan *Firdevs al-Mürşidiye* adlı menâkıb mecmuasına bakınız). Bu ribâtlar, hemen umûmiyetle, ribât müesseselerinin ve oraya mensub birtakım mücâhid - dervişlerin mezarlarını da ihtiva ediyordu.

VIII. - XI. asırlar arasında İslâm dini İran ve Mâverâünnehir sâhalarında lâyıkile kuvvetlenip yayıldıktan ve Türkler, Belücler, Afganlar gibi ekseriyetle göçebe ve akıncı kabileler İslâm dairesine girdikten sonra, eskiden sadece askerî mâhiyette olarak kurulmuş ribâtların, bu mâhiyeti azçok saklamakla beraber, böyle dinî ve sôfiyane bir hüviyet alması pek tabiidir. Ribâtın sonradan aldığı bu şekil ile hânakâh denilen müessesese arasında mâhiyet itibarile hiçbir fark olmaması ve bu iki ıstılahın X - XI. asırlarda artık müte-

radif olarak kullanılması işte bundan dolayıdır. Büyük yollar üzerinde, borzkır veya dağ mıntakalarındaki tehlikeli yerlerde yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan ribâtlar ise, sonradan «kervansaray, han, menzil» gibi isimlerle adlanan hayır ve emniyet müesseselerinden başka birşey değildi. İran ve Maveraünnehir sâhalarında kurulan oldukça sağlam teşkilâtli yerli devletler, muntazam ordulara ve müstahkem mevkiilerde daimî muhafaza küt'alarına sahip olmakla beraber, zaman zaman herhangi bir ihtiyaç karşısında, ribâtlarda, hânakâhlarda toplanan bu gönüllü mücahidlerin yâni, gazilerin yardımına müracaate mecbur kalıyorlardı. Maamafih sonraları, meselâ Semerkand gibi artık hududlardan uzaklaşmış büyük merkezlerde, bu unvan altında yalnız idealist dervişler yahud İslâm ilimlerini öğrenmekle neşgul talebe değil, her çeşid serseri ve karıştırıcı unsurlar da mevcut idi ki, çok def'a dahili karışıklıklara sebep oluyorlardı (bu hususu şimdilik *Les Origines de l'empire ottoman*, Paris 1935 adlı kitabımızdaki hulâsaya ve *İslâm Ansiklopedisi* tercümesinde çıkan alp maddesine bakınız. İctimai-tarihin bu mühim meselesi ve bilhassa İslâm devletlerinde hudud teşkilâtı hakkında yakında geniş bir tetkiyk neşredeceğim). Bu izâhattan sonra, ribât istilâhının ne gibi âmiller te'sirile nasıl bir semantik tekâmüle uğradığı, ve bunun, Şark İslâm dünyasının VIII. — XI. asırlar arasında geçirdiği maddî ve mânevî tekâmülün safhalarını nasıl aksettirdiği en açık bir surette anlaşılımıştır sanırım.

VII. Büyük Selçukî İmparatorluğunun kuruluşu ve Yakın Şark'daki sür'atli inkişafı, ribât müessesesinin daha XI. asırdan evvel ta'kiye başlamış olduğu tekâmül yolunu değiştirmedir. İdarî ve askerî müesseselerini sür'atle tanzim ederek, bir taraftan Gazneviler - Büveyhiler - Karahanlılar arasındaki mücadelelerle, diğer taraftan şii ve bâtinî unsurlarla sünniler (hattâ ayrıca sünnî unsurlar) arasındaki ihtilâflarla zayıf düşen Şark İslâm dünyasına yeni bir nizam getiren Selçukîler zamanında, yeni ribâtlar yapıldığını görüyoruz; eskiden de olduğu gibi, büyük ve zengin ribâtlar bilhassa hükümdarlar, prensler, büyük devlet adamları, büyük tâcirler tarafından yaptırılıp vakfediliyor ve masraflarını karşılamak üzere ehemmiyetli emlak ve

arâzi tahsis olunuyordu: Melikşah'ın Kasrîşirin - Bağdad yolunda yaptırdığı *Cetûlâ* ribatı (Hamdulah - Kazvinî, *Nüzhət-al Kulûb*, S. 175), Selçukîler'in Fars valisi Humâr Tekin'in Horasan yolundaki ribatı (aynî müellif, *Târih-i Güzide*, S. 447), XI. asrın son yarısında Kâşgar'da vezirlik derecesine kadar yükselmiş olan Fazl b. Hamak'ın Kâşgar'dan gönderdiği gazâ mâlile *Bayhak* civarındaki köyünde yaptırdığı ribât (İbn Funduk, *Târih-i Bayhak*, Tahran 1317, S. 151), Semerkand Karahanlıları'ndan Arslan Han Mehmed b. Süleyman'ın Buhârâ'da gariblere yâni yabancılara mahsus olarak yaptırdığı ribât (*Nerşâhi*, S. 13) gibi.

Burada, Selçukîler devrinde yapılan, yahud daha evvelki devirlerde yapıлып Selçukîler zamanında hâlâ mevcut olduğu tarihî kaynaklardan anlaşılan ribâtların bir listesini yapmak değil, bu devirde *ribât* namı altında mevcut müesseselerin mâhiyetini anlatmak istiyoruz. Nizâm-ül-Mülk, bize bu hususta oldukça mühim mâlûmat vermektedir. Ona göre büyük yolların mühim noktalarında ribâtlar yapmak hükümdarların başlıca vazifelerindendir (*Siyâsetnâme*, Tahran tab'ı, S. 6). Biz, aynı mütâleaya, daha sonraki müelliflerde de tesadüf ediyoruz: XIII. asır başında Fahrüddin Mübârekşâh da yolların mühim ve tehlikeli noktalarında ribâtlar yapılmasının hükümdar için bir borç olduğunu söylemektedir (*Târih-i Fahrüddin Mübârekşâh*, London 1927, S. 17; bu müellif ve eseri için *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar* adlı eserimize bakınız). Yine Nizâm-ül-Mülk, ordunun yollarda yiyecek sıkıntısı çekmemesi ve civardaki ahaliye zulüm edilmemesi için, menziller civarındaki arâzinin devlet malı olmasını, ve buradan alınacak mahsûlün ribâtlar ve köyler yakınındaki anbarlarda toplanmasını tavsiye etmektedir (*Aynı eser*, S. 71). Hakikaten, orduların çok def'a bu ribâtlar civarında konakladıklarını ve harblerin bu civarlarda olduğunu görmekteyiz: Irak Selçukîlerinin son talihsiz hükümdarı Tuğrul ile Kutlug İnanaç arasındaki harbin Sinman civarında *Qûta-i-Ser Rûd* ribatı civarında olduğunu bir misâl olarak gösterebiliriz (Râvendî, *Râhat al-Sudûr*, S. 371).

Bütün bu saydığımız metinlerde ve yine

Selçukiler zamanına aid - İbn Balhî'nin *Fars-nâme'si*, Nâsır Husrev'in *Seyahat-nâme'si*, Muhammed İbrahim'in *Kermân Selçukileri tarihi* gibi - eserlerde, ribât kelimesinin hemen umumiyetle kervansaray mânasında kullanıldığını görüyoruz. Gerçi *Siyâsetnâme*'de Cend ribâtı'ndan bahsedilirken (S. 102), bununla, Bozkır hududundaki müstahkem mevkiin kastedildiği muhakkaktır; fakat müellif burada ribât kelimesini umûmî sûrette bir ıstılah olarak kullanmamış, *Ribât-ı-Cend*'i hâs isim olarak zikretmiştir. Muhammed İbrahim'in, Oğuzlarla harbe giderken yolda ölen Atabek Reyhân'ın gömüldüğünden bahsettiği Sircân'daki *Hoca 'Alî* ribâtı da (S. 116) herhâlde bir kervansaray idi. Hârizmşahlar devri müverrihi Nasavî'de dünyayı bir ribâta benzeten cümledeki ribât kelimesini fransız müsteyriki Houdas'nin *le convent furtifié* şeklinde tercüme etmesi (fransızca tercüme, S. 80), yanlıştır; Nasavî burada *ribât*'ı XII. asırdaki umûmî mânasile kervansaray mukabili olarak kullanmıştır ki, dünyayı birkaç gün konulub göçülecek bir kervansaraya benzetmek, islâm edebiyatlarında ve bilhassa fars ve türk edebiyatlarında son zamanlara kadar devam etmiş bir edebî an'anedir. Hârizmli müelliflerin XIII. asırda da ribâtı aynı mânâda kullandıklarını, *Mirsâd al-'ibâd*'daki bir fıkra ile de te'yid edebiliriz (Tahran tab'ı, S. 262). Maamafih, Hârizmşahlar devrine aid bâzı metinlerde sık sık tesadüf edilen *Ribâtât* veya *Ribâtât-ı-Toganin* (yahud *Ribât-ı-Toganin*) bu İmparatorluk için birinci derecede mühim bir sınır olan Bozkır hududunda - Barelig Kent ve Signak ile beraber - müstahkem bir müdafaa hattı teşkil eden mühim bir askerî mevkiin adıdır ki, mühim bir müdafaa kuvveti tarafından işgal edilmekte idi (Bahâ al-Din Bağdâdî, *At Tevessüt ilâ't Teressül*, Tahran 1315, S. 40, 43, 155, 159, 175; nâşir, kitabın *index*'inde bunları iki ayrı mevki zannetmiştir). Bu hudud müdafaa mevkiine ribât adının verilmesi, bu asra aid olmayıp daha evvelki asırlardan gelen bir an'anedir.

VIII. Yakın Şark İslâm âlemi Mogol istilâsına uğradıktan ve muhtelif sâhalarda kurulan Mogol devletleri islâmlaşdıktan sonra, *ribât* kelimesinin kervansaray mânasında kullanılması büsbütün umûmîleşti. Daha Sel-

çukiler zamanından başlayarak islâm memleketlerinde mütemadî surette artan tasavvuf tarikatlerine mahsus müesseselere İran ve Mâverâünnehir'de artık daha fazla *hânakâh*, *zâviye* (nadiren *buk'a* ve *tekye*) adları veriliyordu. Ticaret yollarının emniyetine büyük ehemmiyet veren İran Mogolları zamanında, gerek hükümdarlar gerek büyük emirler tarafından yeni ribâtlar yaptırıldığını biliyoruz; Hamdullâh Kazvîni, bilhassa İran yolları üzerindeki bu eski ve yeni ribâtlar hakkında epeyce izahat vermekte, ve Mogol devri ricâli tarafından - bilhassa Tebriz ve Sultâniye civarında yâni devlet merkezine yakın yerlerde çok muhteşem ve itinâlı bir surette yaptırılan - bu kervansarayları zikretmektedir: Sultâniye - Tebriz yolunda vezir Tâcüddîn Ali Şah, Gıyâsüddîn Mehmed b. Reşidüddîn ve kardeşi Celâlüddîn taraflarından yaptırılan ribâtlar; Karabağ - Tebriz yolunda yine Tâcüddîn Ali Şah'ın üç ribâtı ile Sa'düddîn Sâvecî ve Nizâmüddîn Sâvecî'nin ribâtları, Sultâniye - Sâve yolunda *Hâcib Hasan* ribâtı, Hârizm - Merv yolu üzerinde *Sûrân* ribâtı gibi (*Nüşet al-kulûb*'un bilhassa yollar ve mesafelerden bahseden kısmına bakınız; S. 163 - 189).

Bu devre aid sair tarihî ve coğrafi kaynaklarda da ilhânî ricâli tarafından yaptırılan ribâtlar hakkında başka malûmata tesadüf olunur. Maamafih Ata Melik Cüvaynî'nin Necef'de İmâm Ali meşhedinde ve Bağdad'da yaptırdığı ribâtlar (*Târih-i-Cahan-guşâ*, C. I mukaddimesinde) ile, Kutluğ Şah'ın Selmân-ı-Fârsî meşhedinde ve Basra'daki ribâtlarının (İbn al-Fuvâtî, *al-Havâdith al-Câmi'a*, 1932, S. 417, 459), birer kervansaray değil, fakir yolcuları barındırmak hizmetini görmekle beraber dervişlerin oturup ibâdet etmelerine mahsus birer tekke olduğu, tarihî kaynaklarda bilhassa tesbit olmaktadır; zengin vakıflara mâlik olan bu müesseselerde, ekseriya onu yaptıranların türbeleri bulunduğu gibi, dervişlerin başında birer şeyh de bulunmakta ve bunlar da öldükleri zaman o ribâta gömülmektedirler (İbn al-Fuvâtî'de, S. 459, 460, 493, 503; 'Abbâs 'Azzâvî, *Târih al-'Irâk*, C. I, S. 264, 266, 276, 314, 319, 333). XII - XIV. asırlarda bilhas-

sa Irak-ı-Arab sâhasında ve Bağdad'da *hânakâh* yani tekke ıstılahı yerine *ribât* ıstılahının kullanıldığını gösteren bu kayıtlar, eserini 724 H. de tamamlayan muasır bir müellifin ifadesile de teeyyüd ediyor (Hindûşah-ı-Nahcavânî, *Tecârib us-Salaf*, Tahran 1934, S. 320: Hâlife Nâsır li-Din-Allah'ın Bağdad'ın garb tarafında yaptırdığı *Ribât-ı-Halâtiye*'den bahsederken). Maamafih İran ve Mâverâünnehirde, ribât kelimesinin hemen umûmiyetle *Kervansaray* mânasında kullanıldığı, yukarıki izahattan açıkça anlaşıldığı gibi, Hamdulâh-ı-Kazvinî'nin — *Nüzhât al-Kulûb*'un GMS serisinde basılan nüshasında bulunmayıp, Ch. Schefer'in *Siyâsetnâme*'ye zeyil olarak neşrettiği metinler mecmuasındaki bir parçasında bulunan — bir fıkrasında (S. 175) de kat'i surette görülmektedir.

IX. Ribât kelimesinin Şark İslâm dünyasındaki kullanılış tarzını izaha çalışan bu küçük hulâsayı tamamlamak için, biraz da Suriye, Filistin, Mısır, Hicaz sâhalarına gözümüzü çevirelim: Gerek tarihî kaynaklardan gerek kitâbelerden anlaşıldığına göre, *ribât* kelimesi bu sâhalarda ekseriyetle yolcuları, kimsesizleri ve bilhassa hacı-ları barındıracak bir *misafirhane*, dervişlere mahsus *tekke* mânalarında kullanılmakta, ve sarih olarak hiçbir askerî mâhiyet göstermemektedir. Mağribli seyyah İbn Cubayr, Suriye çölünün şimalinde *Ra's al-'Ayn*'daki bir zâviyeyi ribât diye zikreder (Wright ve de Goeje tah., S. 234; ayrıca; 271, 284;). Haleh'de 635 H. de yapılmış bir zâviyenin kitâbesi, bu binayı ribât olarak isimlendirir (Bischoff, *Târik-i-Haleb*, Beyrut 1880, S. 142). Kahire'de yalnız 960 H. tarihli Melik Eşref İnal zâviyesi kiâbesinde ribât ıstılahına rastgelmektedir (Van Berchem, *Corpus*. I). İbn Bâtûta'nın Mekke'de mevcudiyetinden bahsettiği ribâtlar, birer misafirhaneden başka birşey değildir; Mekke'de 50 ribât bulunduğunu ve bunlardan en eskisinin 400 H. yılından daha evvel yapıldığını biliyoruz (tafsilât için *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Masdjid* maddesine bakınız; S. 409 - 410). Maamafih, Suriye ve Mısır müverrihleri, meselâ Makrizî, İbn Dukmak, İbn Şihna, Haleh ve

Mısır'daki binaları tavsif ederken, zâviye ve hânakâhlarla ribâtları birbirinden ayırmaktadırlar (bir fikir edinmek için *Hita'a* ve sonuncunun *Haleb tarihi*'ne bakınız). Makrizî, ribât kelimesinin menşe'deki askerî mâhiyetini ve muhtelif medlüllerini bilmekle beraber, XIV. asırda bunun daha ziyade dervişlere mahsus bir yer olduğunu söylemekte ise de, ne onda ne de diğer müelliflerde ribât ile hânakâh (*zâviye, düveyre*) nin farkları hakkında hiçbir izaha tesadüf olunmamaktadır. Sahâvî'nin dullara mahsus bir ribâtтан bahsetmesi (Quatremère'in *Matlû' al-Sa'deyn* tercümesinde: *Notices et Extraits*, XIV, 1843, S. 19), kelimenin medlüllerile ve bilhassa zâviye medlülile hiç de yabancı değildir; çünkü bu dul kadınlar burada diğer dervişler gibi ibadet ve zikir ile meşgul oluyorlardı. Umûmiyetle islâm memleketlerinde ve bilhassa Mısır'da ve Mağrib'de kadınlara mahsus tekkeler bulunduğu düşünülürse, ribât ıstılahının burada da bir nevi tekke mânasını ifade ettiği anlaşılır.

Ribât ıstılahının, arab dilinin hâkim bulunduğu bu şark islâm memleketlerinde geçirdiği semantik tekâmül, umûmî hatları itibarile, diğer sâhalardan pek farklı değildir: Ribât kelimesi, öyle tahmin olunabilir ki, ilk zamanlarda buralarda da askerî mâhiyeti haiz bir müesseseyi ifade etmiş, sonradan kervansaraylara, zâviyelerde de bu isim verilmiştir. Gerek Mısır'da gerek Suriye ve Filistin'de kara ve deniz hududları, önce Bizanslılara sonra Haçlılara karşı, devlet teşkilâtı tarafından kuvvetli bir şekilde müdafaa bulunduğu cihetle, buralarda küçük müdafaa ribâtlarına ihtiyaç yoktu; stratejik noktalarda, kuvvetle tahkim edilmiş büyük şehirlere, kalelere dayanan bir istihkâm sistemi esasen mevcuttu. Buralara her taraftan gönüllü gaziler de geliyordu. İhtiyaç halinde, ribâtlarda, zâviyelerde, medreselerde yaşayan insanlar da harbe iştirak ediyorlardı. Büyük yollardaki kervansaraylar, gerek göçebe kabilelerin ve haydutların, gerek - Haçlılar'ın islâm topraklarında yerleşmesinden sonra - hristiyanların akınlarına mâruz buldukları cihetle, âdeta müstahkem birer mevki hükmünde idiler; ve işte bu bakımdan, bu muhtelif mâhiyetteki ribâtlar, ilk askerî mâhiyetlerini büsbütün kaybetmiş sayılmazlardı. Harblere, çapulılara mâruz ol

miyan büyük merkezlerdeki ribâtların — meselâ Mekke'de olduğu gibi — sadece hacılara mahsus bir misafirhane, başka memleketlerden gelib kalmış fakirlere, dervişlere, talebe-ye sığınacak bir yardım evi mâhiyetini alması pek tabiidir. Bu bahsettiğimiz sâhalarda zâviye (yâni hânakâh, tekke) ile ribât'ı birbirinden ayıran müelliflerin pek vazih olmıyan bu tefrikine gelince, İran ve Mâverâünnehir sâhalarındaki ribâtlar hakkında yukarıda vermiş olduğumuz izahatı da göz önünde bulundurursak, şöyle bir ihtimâl hatıra gelebilir: Mısır ve Suriye'de zâviyeler (yâni hânakâhlar) galiba muayyen bir tarikat erbabına aid müesseselerdi; ribâtlarda ise, yolcular, muhtelif tarikatlere mensub dervişler, ilim tahsilile meşgul talebe karışık bir surette yaşıyorlardı. Gerek zâviyelerde gerek ribâtlarda ayrıca namaz kılmağa mahsus bir *mescid* ve bâzan bir de *kütüphane* bulunduğu metinlerin şehadetinden anlaşılıyor. Maamafih bunun sadece bir faraziye den ibaret olduğunu, ve ribât ile zâviye arasında belki de hiçbir fark olmayıp bu iki ıstılahın birbirleri makamında kullanıldığını düşünmek de mümkündür. Daha XI. asırdan evvel İran ve Mâverâünnehir'de fıkıh ve hâdis ile uğraşanlara mahsus - âdeta medrese mâhiyetinde - ribâtlar bulunduğu hakkında yukarıda verdiğimiz mâlûmatı da burada hatırlatabiliriz. İran'da tarikatlerin inkişafından ve tekkelerin çoğalmasından sonra, arab memleketlerinde kurulan mümasil müesseselere - Bağdad havâli-şinde olduğu gibi - ribât adının teşmil olunduğu da pek tabiidir.

X. Endülüs ve şimalî Afrika'dan Asya ortalarına kadar bütün islâm memleketlerinde ribât ıstılahının muhtelif asırlarda ne gibi mânâlar ifade ettiğini, en kısa ve kabil olduğu kadar vâzih bir şekilde izâha çalıştık; ve kelimenin semantik tekâmülünü, islâm medeniyeti tarihinin umûmî gidişile birlikte ve o çerçeve içinde belirtmeğe gayret ettik. İctimâî hayatın dinamik kompleksi içinde yaptığımız bu araştırmanın, yalnız yazan için değil okuyanlar için de oldukça yorucu bir mâhiyette olduğunu göz önüne alarak, şimdi ribât ıstılahının muhtelif medlüllerini kısaca sıralamak istiyoruz:

a. Kur'ânî menşe'den gelen ribât kelimesi, cihâd prensipile bağlı olarak, ibtida islâm

hududlarındaki müstahkem müdafaa mevzilerini ifade etmiştir. Stratejik durumlarına göre, bu mevziler muhtelif ehemmiyet ve cesamette olur. Bunlardan bâzısı, âdeta, etraftı surlarla çevrilen ve kalelerle müdafaa edilen bir *kasaba* mâhiyetini almıştır. Buralarda ibtida gönüllü süvari mücâhidler, (mürâbit, mutatavvi', gazi), daha sonra gönüllülerle beraber muntazam askerî kuvvetler, ve sonraki zamanlarda da bâzan sadece muhafız kuvvetler bulunurdu.

b. Askerî - ticarî yollar üzerinde kervanları himaye ve dahili âsâyişi te'min için yapılan kale tarzındaki menzil binalarına da ribât unvanı verilmiştir. Sonradan bunlara *kervansaray*, *han* gibi isimler verildiğini de görüyoruz. Bu menzil ribâtları, ehemmiyetlerine göre, yolcuların ihtiyacını karşılayacak muhtelif binaları da (hamam, mescid, dükânlar) ihtiva ediyordu. XVIII. - XIX. asırlarda İran ve Mâverâünnehir'de, ribât kelimesi hemen umûmiyetle *kervansaray* müradifi olarak kullanılmıştır (Fraser ve Burnes gibi seyyahların *Horasan ve Buhârâ seyahatnâmelerinde*).

c. Bilhassa hududlara yakın büyük merkezlerde yapılan ribâtlar, ibtida gönüllü mücâhidlere mahsus birer kışla mâhiyetinde idiler. Sonradan, garibleri, yoksulları, tahsil için civardan gelen talebeyi, kimsesiz dulları barındıran müesseselere de ribât adı verildi. Bu suretle, medrese ve yardım evi vazifelerini gören müesseselere de ribât denildiğini görüyoruz. Bunlardan bâzısında, âlimler tarafından ders okutulduğunu, ve talebenin istifadesi için bu gibi bâzı ribâtlar'da ayrı bir kütüphane bulunduğunu da biliyoruz.

d. İslâm âleminde XI. asırdan başlayarak tasavvuf tarikatlerinin yayılması üzerine, muayyen tarikat mensublarının toplantı yeri olan hânakâh'lara yâni tekkelere de ribât adı verilmiştir. Bu suretle ribât ıstılahı muhtelif zaman ve mekânlarda tekke mânâsında kullanılan (hânakâh, zâviye, düveyre, buk'a, savma'a, dergâh, âsitâne) gibi tâbirlerle müradif oluyor. Menşe' itibarile hânakâh ile ribât arasındaki farkı ibtida Van Berchem izâha çalışmıştı (*Corpus*, I, S. 245). İslâm'da vakıf müessesesi inkişaf ettikten sonra, bütün bu ribâtların ve bilhassa b, c, d serilerine dahil olanların - hükümdarlar, hükümdar

ailesine mensub kadın ve erkekler, büyük devlet adamları ve zengin ferdler tarafından vakıf suretile te'sis edildiğini ilâve edelim.

Aynı isim altında birbirinden çok farklı askeri, dinî, içtimâî müesseseleri ifade eden islâm ribâtları hakkında yapılacak tarihî ve *arkolojik* araştırmaların, yalnız din tarihi ve tasavvuf tarihi değil, iktisadî ve içtimâî tarih ba-

kımlarından da mühim neticeler vereceği muhakkaktır. Yukarıdanberi verdiğimiz izâhat, bu türlü tetkiklerin yalnız ehemmiyetini değil, bunların nasıl geniş bir kadro içinde yapılması lâzım geldiği zaruretini de iyice belirtmiştir ümidindeyiz.

Ankara, 2/1/1942